

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
7(1):44-53 (2008)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Osmanlı Devleti'nde bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilâtı

Ayşe Değerli Keçici*

Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Konya

Özet: Karavanları ve ticaret yollarını korumak için kurulan ve İlhanlılardaki “tutkavul” sisteminden geliştirilen derbent teşkilatı Osmanlı devletinin en önemli yerleşim yollarından biriydi. Duvarlarla çevrili derbent teşkilatları ana yolların kesiştiği ve merkezi önem taşıyan yerlerin bulunduğu yerlerde kurulmuştu; bu yüzden, yakın köylerde yaşayanlar bu derbentlere sağladıkları hizmetlerden dolayı bazen bir kısım bazen de tüm vergilerden muaf tutulmuşlardır. Derbentler sade bölgenin ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamak konusunda önemli noktalar olmakla kalmamış aynı aykırı bölgelerde yerleşim yerlerinin oluşmasını da sağlamıştır. İşlevsellik bakımından önemli yerler olmasına rağmen, 17.yüzyılda köylerde yaşayan, hatta kasabalarda yaşayan, insanların bozguncular tarafından rahatsız edilmelerinden dolayı derbentler düzenlerini yitirdiler. 18. yüzyılda devlet düzensizliği gidermeye çalıştı. Alınan bütün önlemlere rağmen eski işlevlerine kavuşamadı ve ihmal edildi. Tanzimatla başlayan reform hareketleri derbentleri ortadan kaldırdı ve daha modern anlamda güvenlik teşkilatlanması yapıldı. Bu çerçevede belli noktalardaki hanlar ve derbentler jandarma noktaları haline dönüştürüldü.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Derbent teşkilatı, Güvenlik

Derbent Organization in Ottoman Empire as a Security System

Summary. The derbent organization which was established in order to protect caravans and trade-roads and developed from the “*Tutkavul*” system in Ilhanlıs, is one of the important roads of settlement in the Ottoman State. The derbent facilities, surrounded by walls, are built around intersections of the main roads and in places with central importance; therefore, the inhabitants live in village recorded as the ones responsible for various services are exempted from some or all taxes. Derbents are not only important facilities they also provide security for the region and trade-route but they played a role in enabling settlement in isolated places to Although they were significant in terms of their functions, their organization begins to get out of order in 17th century, the residents have to leave their houses since they are subjected to pressure of bandits. In 18th century the state tried to put this malfunction in order. In spite of all the measures taken the derbents. In couldn't be brought back to its old form and so neglected. The reform movements that began with the administrative reforms “*Tanzimat*” enable derbent organizations to be removed and in modern sense security organization is founded; in this framework inns and derbents in some certain points are transformed into gendarme post.

Key words: Ottoman State, Derbent organization, Security

I. GİRİŞ

Şehirlerarası yol güvenliğini sağlamanın yanında yeni yerleşim birimlerinin temelinin atılmasına, mevcut yerleşim birimlerinin gelişmesine alt yapı oluşturan derbent teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nde önemli bir taşra güvenlik örgütüdür. Bu yapılanma ile bir taraftan yol boyunca önemli bir emniyet zinciri meydana getirilmiş; diğer taraftan başıboş, yurtsuz kimseler toprak sahibi yapılmış ve boş arazi tarıma açılarak ekonomiye katkı sağlanmış, böylece derbent, iç iskân meselesinin çözümünde önemli bir unsur olmuştur.

Derbent, Farsça engel, geçit, boğaz, set anlamındaki “*der*” ve tutma manasındaki “*bend*” kelimelerinden meydana gelmektedir. Derbende benzer teşkilâtlanma eski Türk devletlerinde de görülmektedir. Selçuklularda “*ribat*”, İlhanlılarda ise “*tutkavul*”, derbentin karşılığı olarak kullanılmıştır. Osmanlılarda “*derbend*” olarak geçen güvenlik örgütlenmesinin daha çok XV. yüzyıldan itibaren belgelerde yer almaya başladığı bilinmektedir. Yol ve ticaret güvenliğinin sağlanması için yapılan bu tesisler, genellikle ana yolların kavşak noktasında ve stratejik önemi haiz yerlerde kurulmuştur. Sınır boylarındaki güçlkle geçilen dağlar arasında kurulan istihkâmlar araştırmacılar tarafından derbent statüsünde incelenmiştir¹.

II. OSMANLILARDA DERBENTLERİN KURULMASI İLE İLGİLİ PROSEDÜR

Yapı olarak derbent, genellikle dört tarafı duvarlarla çevrili küçük bir kale şeklinde olurdu. Ayrıca burada han, cami, mektep ve dükkânlar bulunmakta idi. Bu şekliyle ekonomik ve sosyal etkinlikler bakımından kendisine yetecek bir köy özelliğini taşımakta, zamanla büyüyerek kasaba haline gelmekte idi. Osmanlı resmî belgelerine göre bir yere derbent teşkilâtının kurulabilmesi için korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkiya baskınlarına maruz kalan bir bölge olması gerekirdi². Bir yörenin derbent olarak belirlenmesinde izlenen prosedür şöyle idi: Derbent olması planlanan yerin kadısı, derbent mevkiini merkeze arz eder; bunun üzerine İstanbul, vilâyet muharrirlerini durumu tespit etmek üzere görevlendirirdi. Bunlar, önerilen yerin derbent olmasının gerekli olup olmadığını, derbent olursa memlekete faydasının ne olacağını, muhafazası için kaç kişinin gerektiğini bölgeyi inceleyerek belirler; şayet inceleme olumlu sonuç verirse o zaman bu yöre, şer'î olmayan vergilerinden muaf tutularak merkeze derbent olarak rapor edilirdi. Bu yeni durum, gönderilen hükümlerle civardaki kadılara ve sancak beylerine bildirilirdi. Ayrıca buraya derbentçi tayin edilen kişilerin eline muafiyetlerini gösteren birer belge verilirdi ki bu durum, her cülûsta diğer resmî görevlilerde olduğu gibi “*tecdîd berâti*”yla yenilenirdi³.

III. DERBENTLERİN KURULUŞ ŞEKİLLERİ

Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda polis ve jandarma kuvveti bulunmuyordu. Şehirlerin dışındaki yerleşim birimlerinde güvenlik, geniş çapta tımar sistemi içinde sağlanıyordu. Osmanlı Devleti, kurulduğu yıldan çöküşüne kadar geçen sürede tüm dönemler itibarıyla önemli bir askeri kuvveti barındırma gereği duymuştu. Geniş bir coğrafyaya sahip olmanın bazı imkânlarından faydalanırken, aynı zamanda buralarda savunma hizmetlerini düzenli olarak yerine getirmek için ağır bir masraf yüküne de katlanmak zorunda kalmıştı. Devletin ilk yıllarında tımar sisteminin başarıyla uygulanması bu yükü hafifletmiş; bir taraftan savaşa donanımlı bir ordunun her an hazır bulundurulmasını sağlamış, diğer taraftan da devletin sınırları içerisinde köylere kadar yayılan önemli bir güvenlik ağı oluşturmuştu. Osmanlı Devleti'nde elindeki tımar beratıyla herhangi bir köyden isimleri belirli şahısların öşrünün, çift

¹ Cengiz Orhonlu. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, (Kısaltma: Derbent Teşkilâtı) 2. Baskı, İstanbul, s. 9, 14-15; Yusuf Halaçoğlu. (1994). Derbent. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX., İstanbul, s.162.

² Cengiz Orhonlu. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, (Kısaltma: Aşiretlerin İskânı), İstanbul, s.11; Yusuf Halaçoğlu. (1997). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. 3. Baskı, Ankara, ss.5-6; Hüseyin Arslan. (2001). *16. YY Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*. İstanbul, s. 261.

³ Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, ss.11-12.

akçesinin, bağ, bostan ve değirmen resimlerinin tahsili hakkı ayrı ayrı sipahiye tahsis edilmiştir. Buna mukabil, bütün masrafları kendisine ait olmak üzere silahları ve adamlarıyla seferlere katılma gibi ağır bir mali yük altına girmiştir. Bunun yanında tımar toprakları üzerinde yaşayanların can güvenliğini sağlamakla yükümlü kılınmıştır⁴. Ayrıca yolların ve geçitlerin güvenliğine önem verilmiş, bu iş, derbentlerde görevli derbentçiler tarafından yerine getirilmiştir. Aşağıda derbentlerin kuruluş şekilleri incelenecektir.

1) Tehlikeli Geçit Yerlerinin Derbent Olarak Düzenlenmesi

Yolların güvenliğinin sağlanması yanında derbentlerin önemli bir rolü de ıssız yerlerin şenlendirilmesi, yani iskâna açılmasında temel teşkil etmiş olmasıdır. Bu maksatlarla kurulan derbentler, hukuken üç kısımda ele alınmaktadır.

a) Yurtluk ve ocaklık şeklinde tımar yoluyla tasarruf olunanlar

Memleketin iskân ve şenlendirilmesi için temlik yoluyla vakıflar kurulmuş, bir çeşit derbent denilebilecek yapılanma ile güvenlik temin edilmiştir. Bu işi üzerine alan kişi ve zümrelere geniş muafiyetler sağlanmış; taşra yöneticilerinin bunlara müdahaleleri önlenmiştir. II. Bâyezid (1481-1512), Evâhir-i Zilkade 906/Haziran 1501 tarihli bir emirle Kupnik derbent köyünün Rüstem adlı bir sipahinin tımarı olduğu için sancakbeyinin buraya müdahale edemeyeceğini bildirmiştir⁵. 12 Ramazan 1070/22 Mayıs 1660 tarihli bir fermana göre ise, Kayseri kazasına tâbi Boran/İncesu, Sazlık, Kamışlık ve Köseahmedlü köyleri yol kesip adam katledenlerin yatağı haline gelmiş; o mevkiden gidip gelen hacıların ve tüccarların niceleri öldürülmüştür. Bunun üzerine adı geçen köyler, Kasım Dede'ye her sene hazineye 7000 akçe teslim etmek koşuluyla “*evlâd-ı evlâda temlik*” olarak verilmiş ve derbentçilikle görevlendirilmiştir. Buna rağmen bölgenin en büyük mülkiye amiri olan Karaman beylerbeyi, mutasarrıflar ve Karaman hazinesi defterdarı derbentçilere müdahale etmişlerdir. Fermana bu köylerin Kasım Dede'ye temlik yoluyla derbentçilik hizmeti karşılığı verildiği, bu sebeple avâz-ı divaniye, tekâlif-i örfiye ve şâkkadan muaf oldukları bildirilmiş ve ehl-i örf taifesinin müdahale etmemesi emredilmiştir⁶.

b) İssız yerleri şenlendirme gayesiyle kurulan derbentler

İssız yerleri şenlendirmek amacıyla kurulan derbentler, bazı vergilerden muaf tutularak tehlikeli yerlerde yerleştirilen veya görevlendirilen halkın muhafaza etmekle yükümlü bulunduğu mevkilerdir. Bunlar, genellikle vakıf ve has toprakları üzerinde veya kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde tesis ediliyordu⁷. XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı döneminde bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkan Konya Karapınar, bu bağlamda derbent köylerine örnek teşkil etmektedir. XVI. yüzyıl başlarında bile meskûn bir yer olmayan Karapınar köyü, Çaldıran Seferi (1514)'nden sonra, Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in bir sur yaptırması ile derbent olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce tehlikeli ve korkulu bir yer olan Karapınar ve çevresi, böylece şenlendirilmiştir. Burası 1559-1562 yılları arasında bir külliye yaptırılarak kasaba haline getirilmiştir⁸.

Karapınar'a benzer bir diğer örnek Konya'nın Ilgın kazasına bağlı Argıd Hanı kasabasıdır. Osmanlı Devleti, işlek ticarî yollar üzerinde güvenlik problemi olan yerlerde hanlar yaparak yolcuların kalmaları için gerekli mekânı sağlamış, bu yöreyi korumaları için de derbentçiler tayin etmiştir. Daha Anadolu Selçuklu Devleti zamanında II. Kılınç Arslan (1155-1192) ve oğlu

⁴ Ömer Lütfi Barkan. (1980). *Tımar*. Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1. İstanbul, s. 834.

⁵ II. Bâyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri, 1994, İlhan Şahin ve Feridun Emerci, İstanbul, s.4, hüküm 15.

⁶ 10 Numaralı Konya Şer'iyeh Sicili (1070-1071 / 1659-1661), Yay. Haz. İzzet SAK, Konya, ss.401-402, hüküm 251-2.

⁷ Halaçoğlu, aynı madde, s.162.

⁸ Yusuf Küçükdağ. (1997). *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*. Konya, ss.8-10.

Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) dönemlerinde sipehsalar Şemseddin Altun Aba tarafından Argıd mevkiinde kervansaray yaptırılarak önemli bir yerleşim merkezi haline getirilmiştir. Ancak XVIII. yüzyılda Osmanlı döneminde dağılmaya başlamasıyla durum değişmiştir. Köylüden alınan olağanüstü vergiler arttırılınca halk toprağını terk edip göçebe hayatına başlamış; oluşan güvenlik boşluğundan yararlanan isyankâr eşkiya saldırılara başlamıştır. Argıd Hanı'nı yeniden kurmak için III. Ahmed (1703 – 1730)'in damadı Nevşehirli İbrahim Paşa, bu mevkide 1717'de cami, mektep, medrese, mahkeme dairesi, han, dükkân, çeşme, pazar, kahvehane gibi hayır eserleri inşa ettirerek derbent haline getirmiş, Argıd Hanı'nın çevresi iskâna açılmış, kısa sürede kasabaya dönüşmüştür⁹.

Osmanlı'daki derbent teşkilatından ismini alan ve şuan Konya sınırları içinde yer alan Derbent kasabası da Karapınar gibi, bu gruba örnek gösterilebilir. XVIII. yüzyıla ait Osmanlı belgelerine göre, Derbent'in eski adı Tatlarhisarı'dır. 1722 yılında verilen bir kayda göre İlgin Kazası'na bağlı Tatlarhisarı köyü, derbent hizmetine tayin edilmiş, “*Avârizhânelerini te'diye etmek ve derbentçilik yapmakla mükellef kılın*”¹⁰mıştır. Belgede, Tatlarhisarı Derbendi'nin kontrol sahası, Çorukşık, Suvar, Tekne Çukuru, Selayun, Gürün, Corden, Tekeceli, Aktubeylim, Kabaoyuğu, Tilkörü isimli yerler içinde kalan topraklar olarak gösterilmiştir. Tatlarhisarı derbentçilerine 22 Eylül 1753'te muafname verildiği¹¹ halde yol üzerinde olduğundan, köylüler kendileri için daha emin bir yer konumundaki “*Hamid*” adlı yere gitmişlerdir. Fakat Karaman Beylerbeyi Rüstem Paşa Tatlarhisarı Derbendi'nin korunması için köylülerin, Hamid mezasındaki evlerini yıkmış, zorla eski yerlerine nakletmiştir.

Benzer tarzda derbent yapılmasına başka bölgelerde de rastlanmaktadır. Nitekim 1567'de Hasköy'ün Üçkilise ahalisi yerlerini terk edince köy eşkiya yatağı haline gelmişti. Bunun üzerine derbent yapılarak yeniden iskân edilmesi teklif edilmişti¹². Yine Selanik-Edirne yolu üzerinde, Meriç kıyısında Malkanburnu adlı mevkiin, Mora ve Selanik'ten Edirne'ye gelip gidenler için tehlikeli olduğu ve derbent yapılması gerektiği bildirilmişti¹³. Bunun gibi Üsküp'ün İstoviçe bölgesi¹⁴, Uşak'ın Dumanlı köyü yakınındaki Avganbeli'nin de¹⁵ tehlikeli oldukları ve baskınlara uğradıkları gerekçesi ile derbent yapılması öngörülmüş yerlerdir.

c) Stratejik önemi olan köprülerin çevresinde derbent olarak örgütlenme

Anadolu'dan çeşitli yönlere giden önemli ulaşım ve ticaret yollarının geçtiği dağlık bölgelerde bataklık veya akarsular üzerinde derbent âdeti üzerine köprü inşası yönüne gidilir, gelip geçen yolcuların emniyeti sağlanırdı. Nitekim Uzunköprü buna güzel bir örnektir. Uzunköprü kasabasının kuruluşu, II. Murad (1404-1451)'in emriyle Ergene Nehri üzerinde 1438'de bir köprü yapılmaya başlanmasına dayanır. Hoca Sadettin'in bildirdiğine göre; Uzunköprü'nün bu gün bulunduğu yerde Ergene nehrinin bataklıkları ve ormanlık arazi mevcut idi. Bu ormanlıkta gizlenen haramiler, her an gelen giden yolcuların yollarını keser, nice günahsızları öldürürlerdi¹⁶. Bu mevki, Avrupa'ya sefer yapan Osmanlı ordusunun toplanma yeri olan Edirne'ye geçiş güzergahı üzerinde idi. Burada daha önceden yapılan köprülerin Ergene nehrindeki taşkınlar sonucu yıkılması ile kalıcı bir köprü inşasına karar verildi. Haramilerin varlığı bölgeyi güvensiz hale getirdiğinden köprünün korunması için bir derbent kurulması da

⁹ Ahmet Şeref Ceran. (1998). Konya İlgin Argıdhanı'nda Damat Nevşehirli İbrahim Paşa Vakıfları. *Yeni İpek Yolu, Konya Ticaret Odası Dergisi*, 130:35-39.

¹⁰ BOA, *Cevdet Tasnifi, Zaptiye*, Nu.2254.

¹¹ BOA, *Maliyeden Müdevver Defter*, Nu. 9956, s. 64.

¹² BOA, *7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976 / 1567-1569*, I., (Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri), Ankara 1998, s. 131, hüküm 255.

¹³ *7 Numaralı Mühimme Defteri*, I., s. 239, hüküm 487.

¹⁴ BOA, *7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976 / 1567-1569*, II., Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Ankara 1999, s.77, hüküm 1341.

¹⁵ *7 Numaralı Mühimme Defteri*, II., s. 270, hüküm 1735.

¹⁶ Hoca Sadettin Efendi. (1999). *Tacü't-Tevârih* II. Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, 4. Baskı, Ankara, s.164.

alınan kararlar arasında idi. İnşası 1443'te tamamlanan köprünün bakım ve güvenliği için, bir ucunda mescit, imâret, hamam ve pazar yerleri yaptırılarak adeta bir küçük kasaba kurulmuş, halkın bir kısmı vergilerden muaf tutulmuştur ki bu derbent kasabası, Rumeli yakasında kurulan ilk Türk yerleşim birimi olmuştur. I. Süleyman (1520-1566) döneminden itibaren kayıtlarda "Cisr-i Ergene" olarak geçen bu mevki, 1917'de "Uzunköprü" adını almıştır¹⁷.

Önemli köprülerin çevresinde derbent örgütlenmesine dair başka örnekler de mevcuttur. Nitekim Pavlo köprüsünün derbent âdeti üzerine muhafazası sağlanmış, etraf köylerden 40 hane getirilerek buraya iskân olunmuş, ziraatlar yapmaları için bir miktar yer verilmiş ve hassa korudan da belirli bir alan ayrılarak sınırları tespit edilmişti¹⁸.

Köprü yakınındaki köylerde oturanlar, köprünün mevcudiyetinden dolayı meydana gelen yükü hafifletmek maksadıyla gönüllü olarak derbentçilik hizmeti istemek için merkeze başvurular da oluyordu. Nitekim 1568'de Sultan Selim Han Cami evkafından Filibe kazasına tâbi Koylub köyü halkının, köyleri yakınına köprü yapılması nedeniyle gelip geçenlerin köye saldırıp zorla yiyecek içecek aldıklarını bahane edip yerini terk ettiği bildirilmişti. Geri yerlerine dönmeleri teklif edildiğinde ise köylerinin derbent olmasını şart koşmuşlardı¹⁹. Ağustos 1568'de Samakov'un Sebub derbendi ahalisi, burayı korumak, köprü ve yollarını onarmak şartıyla derbent yazılmak için talepte bulunmuşlardı²⁰.

2) Terkedilmiş ve Tehlikeli Yerlerde Tarikat Yapılanmasına Gidilmesi

Osmanlı Devleti'nde iç güvenliğin sağlanması sadece görevlendirilmiş derbentçilerle olmazdı. Bazı sivil toplum örgütleri de kendiliklerinden buna katkıda bulunurlardı. Buna en çarpıcı örnek, tarikatların faaliyetleri gösterilebilir. Dervişlerin ıssız ve tenha yerlerde kurdukları zaviye ve tekkeler, kuruluş amacı göz önünde tutulursa derbentlerle birlikte zikredilmesi gerekir. Dervişler, ıssız yerlerin güvenliğini sağlamak amacıyla kurdukları tesislerde gelip geçen yolculara hizmet etmekte, karşılığında da buldukları yerler kendilerine vakıf olarak verilmekteydi. Bunlar, aynı zamanda derbent bekleyerek asayişin sağlanmasına da katkıda bulunmakta idiler. Derbent-geçit yerlerinde kurulan zâviye etrafında zamanla bir iskân topluluğu meydana geliyor, dolayısıyla bu yerler şenleniyordu²¹. Zaviyeler, hükümet tarafından, daha çok asayişin tehlikeli olduğu yerlerde kurulmak üzere teşvik ediliyordu. Yol boyunca derbent bekleyen, zaviye kurmuş olan dervişler serbest olarak topraklarını tasarruf ediyorlardı. Ayrıca avâriz ve tekâlîf-i örfiyeden muaf tutuluyorlardı²². Konya ve çevresinde tasavvuf erbabının güvenlik iskân amaçlı yapılanması, Osmanlı'dan önce de mevcut idi. Anadolu'nun eski ve önde gelen seyitleri arasında sayılan Seyyid Harun Velî²³ (ö. 1320), İç Anadolu'yu en kısa yoldan Alanya ve Antalya sahiline bağlayan mevkiye günümüzde adı Seydişehir olan yerleşim biriminin alt yapısını oluşturan tekkeyi yaptırmıştı. Menakıpnamesine göre Horasan'da bir bey olan Seyyid Harun Velî, beraberinde 40 kişi ile Rum'a yani Anadolu'ya gelmiş, Karaman vilâyetindeki Küpe Dağı'nın kuzey tarafına bir şehir kurmuştur. Bu sırada Eşrefoğlu Mübarüziddin Mehmed Bey, Seyyid Harun Velî ile temasa geçmiş, şehri ona vakfetmiştir. Hatta Beyşehir'deki köşkünü, has bahçesini dahi vakfa dahil etmiştir²⁴. Seyyid Harun neslinden gelenler daha önce aldıkları bu ayrıcalıkları Osmanlı döneminde de devam ettirmişlerdir. Bu tarikat yapılanması sonucu Seydişehir bölgesinin güvenliği sağlanmış ve önemli bir iskân merkezi ortaya çıkmıştır.

¹⁷ Halil İnalçık. (2001). *Murad II. MEB İslâm Ansiklopedisi*, VIII., Eskişehir, s.614.

¹⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I., s.493, hüküm 1038.

¹⁹ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I., s.443, hüküm 922.

²⁰ 7 Numaralı Mühimme Defteri, II., s.334, hüküm 1872.

²¹ Ö. Lütfi Barkan. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri. *Türkler*, IX:136-137.

²² Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, ss.102-103.

²³ Rüya Kılıç. (2005). *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul, s. 60.

²⁴ Abdülkerim bin Ş. Müsâ. (1991). *Makâlât-ı Seyyid Hârûn*, Hz. Cemâl Kurnaz, Tenkitli Basım, Ankara, ss.23- 51.

Osmanlı döneminde dikkat çeken bir diğer tarikat yapılanması da Manisa'da olmuştur. Sağrı Hatun, Saruhan sancağındaki Kızılcalı köyünde bir zaviye inşa ederek etrafındaki bahçesini buraya vakfetmiş; buradan gelen gidene hizmet edilmesini sağlamıştır. 1520 yılında harap durumda olan bu zaviye, aynı yıl tamirinde istekli bulunan Memduh isimli şahsa yolculara hizmet şartıyla verilmişti²⁵. Zaviyenin varlığını devam ettirmesi ile yörenin güvenliği de sağlanmış oluyordu.

Devlet, ekonomik sıkıntıya düşen derbentçilere gerekli yardımda bulunur, hizmetin yürütmesini sağlardı. I. Süleyman dönemine ait Temmuz 1565 tarihli bir hükümde Bağdat'ta vilayet kitâbeti hizmetinde bulunan Dertenk Beyi Mustafa'nın, Bağdat ve Şehrizol'da olan ulusların malları gelen geçene sarf olunmak için vakfedildiğinden, mallarının bir bölümünü Eymaşağ Derbendi'nde zaviyedâr olan Baba Gaybullah'a tımar olarak vermesi ve diğer bölümünü de havâss-ı hümâyuna kaydetmesi emredilmektedir²⁶.

IV. DERBENT TEŞKİLÂTI VE BU TEŞKİLÂTIN BOZULMASI

Derbentçi tayin edilen halkın belli kanunlar çerçevesinde hareket etme mecburiyeti vardı. Yerlerini izinsiz terk eden reyanın eski yerlerine nakli için iskân kanununda yer alan on yıllık süre, derbentçi halk için uygulanmayıp zamana bakılmaksızın eski yerlerine dönmeleri sağlanırdı²⁷. Devlet, bu konuda ısrarcı olurdu. Mesela 1565'te, İspat kazasında derbent olarak kaydedildiği halde yerlerini terk eden Priset köyü halkı tekrar yerlerine iskân edilmişti²⁸. Nisan 1571'de Edirne ile Hasköy arasındaki Kayaboğazı mevkiinden firar eden beş köy ahalisinin her nerede ise buldurularak yerli yerinde iskan ettirilmeleri ve gelmemekte direnenlerin küreğe konulmak üzere kimler olduklarının bildirilmesi emredilmişti²⁹.

Derbent ahali bazı vergilerden muaf olduğu için, menfaatleri icabı derbentçi olmak isteyenler ya da derbentçi olduğunu iddia edenler de olabiliyordu. Nitekim Nisan 1565 tarihli hükme göre; Tatarbazarı kazâsına tâbi Bedriçmalamut adlı köy halkının sipahileri Divane Mahmud'a tımar bedelini derbent köy oldukları iddiasıyla ödemek istememişlerdi. Ancak defter kayıtlarına göre derbentçi olmadıkları anlaşılmış ve sipahinin alacağı tahsil olunmasına, inat edip vermeyenlerin isimlerinin merkeze bildirilip küreğe konmasına karar verilmişti³⁰.

Her derbent mahalli bir iskân topluluğunun daimi olarak oturacağı yer olduğundan, derbentçilerin ikametleri ve tarım yapıp geçinmeleri için kendilerine belirli miktarda arazi dağıtılmıştır. Bu arazinin derbent halkına yetecek kadar olmasına gayret edilmiştir. Ayrılan arazinin tımar, zeamet ve vakıf olmaması için hiç kimsenin mülküne dahil olmayan topraklar yani tarım yapılmayan veya terkedilmiş topraklar seçilmiştir³¹.

Bağlı buldukları derbentin sınırlarından sorumlu olan derbentçiler, diğer derbentin sahasına giremezlerdi. Kendi derbentlerinde bir nevi jandarma kuvveti olarak yollarda ve geçitlerde güvenliği sağlama görevleri vardı. Eğridere Derbendi'nde ve Üskok, Çonya, İvlasne yaylaklarında eşkıya zuhur edince, derbentçiler burayı koruyup bekçilik etmekle görevlendirilmişti. Hatta içlerinde yaşlı ve iş göremez halde olanların yerlerine adam tutarak vazifelerini ifa etmeleri emredilmişti³². İstanbul'dan çeşitli işler için görevlendirilen devlet

²⁵ Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, s.102.

²⁶ BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri 972 / 1564-1565, II., Haz. Hacı Osman Yıldırım, Ankara 1995, s.343, hüküm 1434.

²⁷ Halaçoğlu, *aynı madde*, s.163.

²⁸ 6 Numaralı Mühimme Defteri, II., s. 420, hüküm 770.

²⁹ BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979 / 1570-1572, I., Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Ankara 1996, s.86, hüküm 85.

³⁰ 6 Numaralı Mühimme Defteri, II., s. 100, hüküm 1001.

³¹ Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, ss.114-115.

³² BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri 1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632), Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Ankara 2002, s. 330, hüküm 546.

adamlarının yol üzerinde uğradıkları derbentlerde emniyetlerinin sağlanıp yiyecek ve beygir ihtiyacının karşılanması ile yükümlü tutulmuşlardı³³.

Devlet görevlilerinin geçecekleri yolların bozulan yerlerinin tamir edilip temizlenmesi, geliş gidişi engelleyen şeylerin ortadan kaldırılması derbentçilerin görevlerindendi³⁴. Derbentçiler arasından başka işlerle yükümlü tutulanlar da vardı. Nitekim derbent köyü halkından kürekçi çıkarılıp istihdam edilmesi söz konusu oluyordu³⁵. Derbentçiler Müslüman ve Hıristiyanlardan olabileceği gibi aynı köyde oturan her iki dinden kişiler, din adamlarıyla birlikte derbentçi kaydedilebilirdi. Mesela Fibrine kazasının Armenohor köyü civarındaki bir derbente keşişler de her konuda derbent halkına yardım ediyordu. Keşişhâneleri zamanla harap olduğu için derbentteki hizmetlerine karşılık binalarının tamiri yönüne dahi gidiliyordu³⁶. Belli bir köy halkının derbentçi yazılması yanında piyadelerden, sipahi ve müsellemlerden, yaya taifesinden de derbentçi kaydedilmesi mümkündü. 1568'de Söğüt derbendinin muhafazası için Hudavendigâr ve Sultanönü piyadelerinden derbentçi yazılan 104 neferden yarar olan 40 nefer seçilerek derbentçi tayin edilmiş ve derbentin iki yakasına 20'şer kişi yerleştirilmişti³⁷. Tırhala sancağı muhafazasına memur olan Tımışvar Beylerbeyi Muharrem Bey'in, azledilmiş Tırhala ve Tatar sipahileri ile müsellemler olanlarını gerektiğinde derbent hizmetinde istihdam etmesine 1617'de izin verilmişti³⁸.

Devlet, derbentlerin emin yerler olmasına son derece önem veriyor; ancak iç güvenliği sağlamak için kurulan derbent ve derbentçiler, bazen halkın can ve mal güvenliğini tehdit eden olayların yaşandığı mahaller ve kişiler haline gelebiliyordu. Bu durumda merkez, emniyeti bozanlara şiddetle karşılık veriyordu. Nisan 1560'da Osmancık kadısına gönderilen bir hükümde; Osmancık'ta sekiz arkadaşıyla eşkıyalık edip derbentteki Hasan adlı kişinin malını yağmalayan; yol kesip ellerindeki tüfek, ok, yay ve kılıçlarıyla dehşet saçan Durak adlı suhte ve yandaşlarının Karadeniz Alaçam'da yakalandığı bildirilmişti. Durak ve arkadaşları hapsedilip Osmancık'a getirilmiş, diğer eşkıyalara ibret olsun diye hepsinin kesik başları asılarak teşhir edilmişti³⁹. 17 Eylül 1565'te Çiğilbeli ve Yaşar derbendi civarında bulunan Tatar köyünün bir kısım eşkıya tarafından basılarak, halkın mal ve eşyalarının yağmalandığı ve Konya yolu üzerinde birkaç yerde insan cesetlerine rastlandığı haber alınmıştı. Kadının bu husus ile bizzat ilgilenerken bu gibi işleri yapanları ele geçirip şer'an suçu sabit olanların haklarından gelmesi; bundan sonra da bu gibi kötülüklerin vuku bulmaması için basiret üzere bulunması, aksi takdirde hiçbir özrün kabul edilmeyeceği belirtilmişti⁴⁰. Beypazarı'nda Yörük taifesinden, Kanuni'nin isyan eden oğlu Şehzade Bâyezid taraftarı Ergâyb'in, Konya Savaşı (1559)'ndan sonra Beypazarı'na gelip bir derbendi mekân tutarak haramilik yapmaya başladığı, halkına zulmedip dinen küfre giren sözler sarf ettiği bildirilmişti. Hükümün yazıldığı Eylül 1567'de Bursa zindanında bulunan bu şahsın derbente yaptığı fenalıklardan dolayı ateşte yakılması için fetva verilmiş; buna istinaden yakılarak katledilmesi emredilmişti⁴¹. İznik'in Pazarköy ile Samanlı İskelesi arasındaki Yalak Dağı'nda ve derbendinde ortaya çıkıp reyaya ve gelip geçenlere zarar veren haramilerin defedilmeleri için görevlendirilen Yiğitbaşı Mustafa ve çevre köyler ahalisine, İznik kadısı gözetiminde tüfek ve harp aletleri kullanmaları konusunda izin

³³ 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 390, hüküm 641.

³⁴ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I., ss.314-315, hüküm 643; BOA, 82 Numaralı Mühimme Defteri 1026-1027 / 1617-1618, Haz. Hacı Osman Yıldırım, Ankara 2000, s. 60, hüküm 89.

³⁵ Topkapı Sarayı Arşivi, E-12321 Numaralı Mühimme Defteri H. 951-952, Haz. Halil sahilloğlu, İstanbul 2002, s.45, hüküm 58.

³⁶ 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 380, hüküm 626.

³⁷ 7 Numaralı Mühimme Defteri, II., s. 345, hüküm 1894.

³⁸ 82 Numaralı Mühimme Defteri, s. 95, hüküm 142.

³⁹ BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560, Haz. Nezih Aykut, Ankara 1993, s. 436, hüküm 969.

⁴⁰ BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri 973 / 1565-1566, (Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım, Ankara 1994, s. 47, hüküm 247.

⁴¹ 7 Numaralı Mühimme Defteri, I., Ankara 1998, s. 115, hüküm 226.

verilmiş; haramilerin ele geçirilmeleri için gerekenin yapılması ve yakalanıp isimlerinin bildirilmesi istenmişti⁴².

Derbent mahallerinde, savaş yıllarında durum değişmekteydi. Devletin koyduğu vergiler daha da ağırlaşıyor, köylü güç durumda kalıyor; muaf derbentçiler ve dervişler görevlerini yapamayacak duruma geliyordu. Bir kısmı mal ve mülklerini satıp, toprağı bırakıp başka yerlere gidiyordu. Bir kısmı da eşkiya olup çevresine zarar veriyordu. Özellikle Viyana bozgunu, birçok konuda olduğu gibi derbent teşkilâtında da olumsuzluklara yol açmış, bu konuda çok sayıda problem yaşanmıştır. Dağılan derbent bölgelerinin yeniden iskânı için 1691 Ocak ayından itibaren çeşitli hüküm, hüccet ve fermanlar çıkarılmıştır⁴³. Devlet, çare olarak konar-göçerleri derbent hizmetinde kullanma yönüne gitmiştir. 1691 sıralarında konar-göçerleri derbent ve geçit yerlerine yerleştirmek fikri daha geniş ölçüde tatbik edilmiştir. Yer yer dağılmış olan derbentçiler yerine onlar yerleştirilmiştir⁴⁴.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda eşkiyalığı önlemek için yeniden yapılanmaya gitmiştir. Bu çerçevede 1720 yılından itibaren derbentlere yeniden düzen vermek amacıyla birtakım tedbirler alınmıştır. Bir taraftan yerlerini terk eden derbent reayasının eski yerlerine döndürülmeleri için çalışmalar yapılırken diğer taraftan yollar üzerindeki harap ve boş hanlar tamir ettirilerek müstahkem hale getirilmiştir. Tamir ettirilen bu yerlere derbentçi olarak yeni ahali nakledilmiş ve böylece çevrenin güvenliği sağlanmıştır. Harap yerler, yukarıda değinildiği üzere içinde oturacakların bütün ihtiyacını karşılayacak şekilde sosyal tesisler yapılmış; bir iskân merkezi haline getirilmiştir.

Tanzimat devrinde zaptiye teşkilatının kurulması ile derbentlerin konumu da değişmiştir. Tanzimat Fermanı'nda can güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığı, mülkiyetin korunması gibi konular üzerinde önemle durulmuştur. Ancak 1844'e kadar eski güvenlik yöntemleri devam ettirilmiştir. İstenilen sonuçlar alınamayıp yeniliklere karşı ayaklanmalar zuhur edince, nizâmiye ve redif askerleri dışında yeni bir iç güvenlik unsuruna ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. 08 Haziran 1844'te yürürlüğe giren karara göre "*Zaptiye Teşkilâtı*" kurulmuştur. Tımarlı sipahi örgütü tamamen ortadan kaldırılmış; yıllık gelirleri 500-1000 kuruş arasında değişen sipahiler "*piyade zaptiye neferi*", 1000-2000 kuruş veya daha çok gelir sahibi sipahiler ise "*süvari zaptiye eri*" olarak görevlendirilmiştir. Teşkilat ve işleyiş bakımından jandarmayı andıran bu güvenlik örgütü, vali ve kaymakamların denetiminde faaliyet göstermeye başlamıştır. Tek tip kıyafet giyen zaptiye erlerinin görevi; başta iç güvenliği korumak olmak üzere, suçluları mahkemeye getirip götürmek, vergi memurlarının yanında onları korumak, posta tatarlarının güvenliğini sağlamak olarak tespit edilmiştir. 1849'da yürürlüğe giren Eyalet Meclisleri Nizâmnamesi'nin 18, 19 ve 41. maddeleri ile bu kurumun esasları daha da belirginleşmiştir. 1864'te vilâyet düzenlemesi ile yeniden ele alınan zaptiye teşkilatı, yapılan yeni eklemelerle Osmanlı'nın yıkılışına kadar iç güvenlik hizmetini sürdürmüştür⁴⁵. Böylece derbent teşkilatı da kademeli olarak ortadan kalkmıştır.

SONUÇ

Kervanları ve yolları korumak için kurulan İlhanlılar'daki tutkavul sisteminden geliştirilen derbent teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nde önemli iskân metotlarından birisiydi. Etrafı duvarla çevrili derbent tesisleri, daha çok, yolların kavşak noktalarına ve merkezî öneme sahip yerlere

⁴² 12 Numaralı Mühimme Defteri, I. s. 117, hüküm 148.

⁴³ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, ss.47-49.

⁴⁴ Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, ss.104-105.

⁴⁵ Musa Çadırcı. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara, ss.317-321.

yapılırdı. Bundan dolayı, derbentçi olarak yazılan köy halkı, yaptıkları hizmete göre bazı vergilerden veya hepsinden muaf tutulurdu. Derbentler, bölgenin ve yolun emniyetinin sağlanması yönünden mühim birer tesis olmakla birlikte, ıssız yerlerin iskâna açık hâle gelmesinde de rol oynamıştı. İşlevleri yönünden önemli olmalarına rağmen, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren düzenleri bozulmaya başlamış, bu durum çevre köy, hatta kasaba halkının eşkiya baskısına mâruz kalmasına sebep olduğu için buralarda oturanlar yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Devlet bu bozukluğu, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yeniden düzene sokmaya çalışmıştır. Alınan tüm önlemlere rağmen eski işlevine kavuşturulamayan ve bu yüzden bir müddet sonra ihmale uğrayan derbentler, XIX. yüzyılda yeniden tamire muhtaç hâle gelmiştir.

Tanzimat'la başlayan reform hareketleri, derbent teşkilâtının ortadan kalkmasına, modern anlamda güvenlik örgütünün kurulmasına alt yapı oluşturmuş, bu çerçevede belli başlı noktalardaki han ve derbentler tamir edilerek jandarma karakolu haline getirilmiştir.

KAYNAKÇA

BOA, Cevdet Tasnifi, Zaptiye, Nu.2254.

BOA, Maliyeden Müdevver Defter, Nu. 9956.

II. Bâyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri, Haz. İlhan Şahin ve Feridun Emecen, İstanbul 1994.

BOA, 3 Numaralı Mühime Defteri 966-968 / 1558-1560, Haz. Nezihi Aykut, Cevdet Küçük, İdris Bostan, Özcan Mert, Murat Cebecioğlu, Abdülkadir Özcan, Feridun Emecen, İlhan Şahin, Mücteba İlgürel, Hüdai Şentürk, Mehmet İpşirli ve Mustafa Çetin Varlık. Ankara 1993.

BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri 973 / 1565-1566, Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Uğurhan Demirbaş, Mustafa Karazeybek, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler ve Zahit Yıldırım, Ankara 1994.

BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri 972 / 1564-1565, II., Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu ve Numan Yekeler, Ankara 1995.

BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976 / 1567-1569, I., Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu ve Numan Yekeler, Ankara 1998.

BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976 / 1567-1569, II., Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu ve Numan Yekeler, Ankara 1999.

BOA, 12 Numaralı Mühime Defteri 978-979 / 1570-1572, I., Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu ve Numan Yekeler, Ankara 1996.

BOA, 82 Numaralı Mühimme Defteri 1026-1027 / 1617-1618, Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Ayhan Öztürk, Mustafa SERİN, Fuat Yavuz ve Numan Yekeler, Ankara 2000.

BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri 1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632), Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Ayhan Öztürk, Mustafa Serin, Fuat Yavuz ve Numan Yekeler, Ankara 2002.

Topkapı Sarayı Arşivi, E-12321 Numaralı Mühimme Defteri H. 951-952, Haz. Halil Sahillioğlu, İstanbul 2002.

10 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1070-1071 / 1659-1661), Haz. İzzet SAK, Konya 2003.

Abdülkerim bin Şeyh Mûsâ. (1991). *Makâlât-ı Seyyid Hârûn*, Hzl. Cemâl Kurnaz, Tenkitli Basım, Ankara 1991.

- Arslan, H. (2001). *16. YY Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1980). Timar. *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul, ss.805-872.
- _____. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri. *Türkler*, IX:133-152.
- Ceran, A. Ş. (1998). Konya İlgin Argıdhanı'nda Damat Nevşehirli İbrahim Paşa Vakıfları. *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi*, 130:35-39.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (1997). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. 3.Baskı, Ankara.
- _____. (1999). Derbent. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX. İstanbul, ss.162-164.
- Hoca Sadettin Efendi. (1999). *Tacü't-Tevârih*, II., Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, 4. Baskı, Ankara.
- İnalcık, H. (2001). Murad II. *MEB İslâm Ansiklopedisi*, VIII., Eskişehir, ss.598-615.
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul.
- Küçükdağ, Y. (1997). *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*. Konya.
- Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul.
- _____. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*. 2. Baskı, İstanbul.